

Рудницька Н.
кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України
Житомирського державного університету імені Івана Франка

Свідчення очевидців Голокосту на Житомирщині як історичне джерело (за матеріалами архіву управління Служби безпеки України в Житомирській області)

У статті досліджуються проблеми Голокосту на Житомирщині, які були зафіксовані в документах кримінальних справ службовців поліції періоду гітлерівського окупаційного режиму в роки Другої світової війни, які знаходяться в архіві Управління СБУ в Житомирській області. На основі протоколів свідчень очевидців з кримінальних справ під час розслідування фактів розстрілів і катувань єврейського населення розкриваються окремі технології окупаційного режиму.

В статье исследуются проблемы Холокоста на Житомирщине, зафиксированные в документах уголовных дел служащих полиции периода гитлеровского оккупационного режима в годы Второй мировой войны, которые находятся в архиве Управления СБУ в Житомирской области. На основании протоколов показаний свидетелей из уголовных дел во время расследования фактов расстрелов и мучений еврейского населения раскрываются отдельные технологии оккупационного режима.

The article deals with the problems of the Holocaust in Zhytotnyr region, which were recorded in criminal cases by police officers during the period of Nazi occupation regime. These documents could be found in the archives of the Office of Security Service in Zhytotnyr region. Distinct technologies of occupation regime are revealed on the basis of eyewitness reports given in criminal cases during the investigation of the facts of torture and shootings of Jewish population.

Вивчення документів кримінальних справ службовців поліції часів окупаційного режиму в роки Другої світової війни за матеріалами архіву Управління Служби безпеки України в Житомирській області є важливим і актуальним, адже свідчення очевидців у перші післявоєнні роки дають додаткову цінну інформацію для дослідження Голокосту – найтрагічнішої сторінки історії єврейського народу. Свідки розстрілів і катувань неупереджено розкривають методи й технології гітлерівського окупаційного режиму. Введення в науковий

обіг матеріалів з протоколів допитів очевидців, які були зафіксовані в кримінальних справах семидесятирічної давнини, дає можливість документального висвітлення жорстокої антисемітської політики на теренах Житомирщини.

Війна окупантів з населенням України була війною на знищення, а євреїв вони вважали носіями більшовицької ідеології, прирівнювали їх до партизанів і саботажників. Щоб розпалити побутовий антисемітизм окупанти регулярно розміщували в газетах «Голос Волині», «Українське слово» статті з антиєврейськими гаслами [1]. Але сподівання гітлерівців на масові погроми, на протистояння місцевого населення та євреїв на етнічному підґрунті на території Житомирщини не виправдались, що підтверджують архівні джерела.

Антисемітизм був невід'ємною частиною фашистської ідеології. У період окупації будь-яка допомога євреям була заборонена гітлерівськими законами, а тому навіть ті, хто був проти жаклих тортур і розстрілів, не могли нічого вдіяти, адже їх і їхні родини чекала неминуха смерть.

Свідками злочинів ставали пересічні громадяни. Можна тільки собі уявити психологічний стан очевидців розстрілів і знущань, які серед приречених на смерть бачили своїх добрих сусідів, друзів, товаришів своїх дітей, вчителів і лікарів, майстрів-ремісників знаних у містечку, адже євреї на території Волині - Житомирщини мешкали з давніх-давен.

Під час судового процесу над поліцаями містечка Бараші селяни розповіли про знущання над 40 євреями, яких примусили ходити навіколки до вбиральні, потім до криниці, де їх обливали холодною водою по 5-6 відер, запрягали замість коней і возом розвозили харчі по їдальнях. За кучера садовили старого єврея, який повинен був бити запряжених. Після забою великої рогатої худоби на м'ясо, євреїв змушували відносити відходи до річки, навішавши коров'ячі кишки на шиї і кінцівки їхні взявши до рота. На зворотному шляху на віз сідали поліцейські й били нещасних палками. Пізніше мучеників розстріляли в Сорбинівці, недалеко від Барашів [2].

Мешканці містечка Базар розповідали слідчим: «З перших днів приходу німців в м. Базар, вони організовували тортури над євреями. Людей похилого віку окупанти запрягали в автомашину й заставляли возити її по вулиці [...]» [3].

Нацисти, які були в мирний час вчителями, лікарями, робітниками й селянами, відчували себе представниками раси, яка може вирішувати долю людей: кому жити, кому працювати, а кому вмирати.

Якщо нацистське виховання і пропаганда антисемітизму створили солдат і офіцерів-вбивць, то в поліцію люди потрапляли з інших причин: жертви сталінських репресій, які випадково врятувалися та їхні діти, жертви розкуркулення та Голодомору 1932-1933 рр. та члени їхніх сімей, солдати Радянської армії, які потрапили в оточення й не могли знайти собі іншої роботи, злочинці - рецидивісти і аморальні типи - випивохи. Гітлерівці використовували поліцаїв для арештів євреїв, їхньої охорони, транспортування, але під час розстрілів найчастіше їм не довіряли.

Під час погромів і облав широко використовувались поліція та місцеві колабораціоністи. Штат районного апарату поліції найчастіше складався з 30 працівників, у тому числі одного слідчого, одного командира взводу й трьох унтер-офіцерів на посадах старших поліцейських. Крім того, у кожному селі була своя поліція з 5-10 чоловік на чолі з комендантом села. Районна поліція підпорядковувалась районній жандармерії, штаб якої складався з 4 німців [4].

Так, наприклад, окупаційною владою була створена Янушпільська районна поліція, райспоживспілка, фінансова установа, міська управа і театр-клуб. У результаті їхньої злочинної діяльності в Янушпольському районі загинули 1487 чол., з них розстріляно 1381 (тільки в Янушполі закатовано 1 018, Райгородку - 157) [5].

Велику увагу окупанти приділяли підготовці кадрів для поліції. Поліцейська школа в Коростені одночасно готувала 35-40 чол. курсантів. Строк навчання - 3 місяці. Начальником штабу спочатку був німець-колоніст Г. Ганн, потім його змінив Ш. Рубін [6]. Підготовкою кадрів для поліції Житомирщини гітлерівці займалися на 3-тижневих курсах в Погребище Вінницької області [7], де слухачі отримували звання «капрал поліції».

Поліція сіл і містечок була головною опорою для районної жандармерії. На запитання слідчого: «Які обов'язки виконувала поліція села?», поліцай із Ксаверова відповів: «[...] Охороняти село від євреїв і партизан в нічний час, затримувати всіх підозрілих чоловіків і направляти в сільуправу до старости, вдень ходити на облаву єврейських сімей, забирати їх і відправляти в Базар до районної поліції для відправки в Коростень на розстріл, а частину євреїв розстрілювати на місці» [8].

Важко зрозуміти мораль та психологію активних і пасивних учасників геноциду, як гітлерівців, так і їхніх безпосередніх помічників. Чому тисячі людей активно брали участь в розстрілах і садистських знущаннях або сприяли цьому? Психоаналітики, філософи, історики, представники різних галузей науки вивчали і будуть надалі досліджувати мотиви людської поведінки під час воєн.

Питання вибору поведінки та дій є надважливим у формуванні психології як гуманіста, так і злочинця, садиста, вбивці. Гітлерівці найчастіше пояснювали свою поведінку виконанням наказів, хоча спогади очевидців в документах архіву Управління СБУ в Житомирській області демонструють, що «винахідливість» катів під час Голокосту говорить про глибокі психологічні фактори, які під дією ідеології перетворюються в агресію, в минулому звичайні люди під впливом антиєврейської істерії стають жорстокими вбивцями.

Неможливо зрозуміти звичайній психічно здоровій людині мотиви поведінки ката. У спогадах ката на допиті не було навіть моменту каяття: «Коли ми приїхали до радгоспу в Янушполі, то почали розшукувати євреїв, які сховалися у садку в ямі: трьох жінок і дитину 3-4 років [...]. Я запропонував всім лягти біля ями, щоб легше було розстрілювати. Жінки дуже просили мене, щоб я їх залишив живими, але я наказав лягти вниз обличчям. Всі три жінки лягли і дитина лягла з лівої сторони. Я почав сам розстрілювати з карабіна. Першу жінку розстріляв, яка лежала посередині, інші лежали непорушно. Другий раз вистрілив в жінку, яка лежала зліва, третім - розстріляв дитину, четвертою - жінку, але так як дитина була ще жива, то я вистрелив ще раз [...]. Після розстрілу я наказав двом старим закопати розстріляних жінок [...]» [9].

У тому ж таки Янушполі поліцаї не тільки вбивали чи активно сприяли розстрілам євреїв, а і збирали одяг, ділили між собою побутові речі, меблі. Про події травня-червня 1943 р. згадував під час допиту поліцай: «[...] Да, я знаходився в числі охорони при розстрілі 600 чол. євреїв. Вони були розстріляні у лісі за м. Янушпіль в кущах. Серед розстріляних були літні євреї, жінки, діти. За що їх розстрілювали - я не знаю. Тоді взагалі розстрілювали всіх євреїв. Із майна розстріляних я взяв собі одну перину, швейну машинку та інші дрібниці і приніс до себе на квартиру» [10].

Але нерідко траплялися випадки, коли від надмірної жорстокості нацистів поліцаї отримували важкі психологічні травми. Серед документів кримінальної справи знаходимо розповідь поліцейського з

охорони станції Яроповичі: «Весною 1942 р. нас розбудили рано вранці і завели в приміщення їдальні. Там начальник жандармерії німець Курт дав наказ нашим старшим поліцейським, а вони розподілили нас по вулиці, де мешкали євреї. Мене поставили біля стежки, яка йшла від Жеребецької вулиці, із завданням, якщо хтось буде втікати, то треба стріляти. Я стояв на посту до наступного дня. Ні в кого не стріляв, бо ніхто не втівав. Я тільки чув плач і крики жінок на вулиці, де мешкали євреї [...]. Після цього я три місяці лікувався [...]» [11].

Німецький окупаційний режим на Україні і, зокрема, на Житомирщині був особливо жорстоким. Але навіть у найтяжчих умовах, створених нацистами, знаходилися люди, які поводитись і діяли морально згідно загальнолюдських цінностей. Спасати євреїв було смертельно небезпечно, адже було багато випадків, коли рятувальники гинули разом з приреченими. У більшості епізодів люди, які допомагали євреям, залишалися невідомими й після закінчення війни, бо вважали, що вони вчинили так, як їм підказала совість і християнська мораль.

Згадував Захар Денисюк: «[...] В 1941 р., місця не пам'ятаю, в період арешту громадян єврейської національності до мене зайшов один хлопчик - єврей по прізвищу Кітнер 12-13 років, якого я сховав на горищі свого будинку. Пізно ввечері до мене прийшли поліцаї з рушницями, заявили, що у мене захований хлопчик єврейської національності, назвали прізвище і вимагали, щоб я сказав, де він знаходиться. Я їм відповів, що ніякого хлопчика у мене немає. Поліцаї все обшукали і пішли погрожуючи: "Дивись, щоб ти голову за нього не поклав". Ранком хлопчик поснідав і пішов в напрямку Російських Пилипків. Після цього я хлопчика не зустрічав» [12].

У документах кримінальних справ поліцаїв є свідчення людей, які часто випадково ставали очевидцями розстрілів. Вони з жахом розповідали про злочини, адже серед нездолених вони бачили своїх друзів, сусідів, лікарів, вчителів, ремісників, дітей, з якими гралися їхні діти. Вважається, що хто є присутнім, той вже бере участь. Але у випадках масових розстрілів люди нічого не могли вдіяти з причини самозбереження й страху за свою родину.

Шанси на спасіння були дуже мізерними. Трагічна доля Михайла Щиглика цьому доказ. М. Щиглик під час слідства у кримінальній справі розповідав: «В жовтні 1941 р. в селі Белилівка Ружинського району німецькі каральні загони організували погром - знищення єврейського населення, і в день погрому біля станції Роставиця були

розстріляні моя дружина, троє дітей віком від 6 до 14 років, батько і мати та дві сестри. Я в цей час заховався і таким чином залишився живим, після чого я переховувався в с Баламутівка» [13]. Але знову потрапив до гітлерівських катів.

Під час розслідування кримінальної справи щодо діяльності поліцаїв Ружина М. Щиглик згадував: «1 травня 1942 р. в м. Ружині гітлерівці організували масове знищення єврейського населення. За колгоспом "Новий світ" була підготовлена яма приблизно 50х12 метрів. У той день все єврейське населення ловила поліція Ружина і відвозила всіх до ями. У той день було затримано і мене. Групами по 10-15 чол. підводили до ями і розстрілювали, окремих живцем кидали в яму на трупи і там розстрілювали. Я стояв в групі до 15 чол. й бачив, що смерть неминуча. Ми вирішили втікати. З 15 чол. втікачів залишилися живими я і Плісковський (загинув на фронті) [...]. В цей день було розстріляно 350 чол.» [14].

Вивчення документів кримінальних справ службовців поліції в роки гітлерівського окупаційного режиму, які зберігаються в архіві Управління Служби безпеки України в Житомирській області, є цінним історичним джерелом. Показання свідків при розслідуванні справ несуть важливу, найчастіше правдиву інформацію. Вивчаючи архівні фонди кримінальних справ можна детально проаналізувати геноцидальні процеси під час окупації, методи і технології знищення цивільного населення, які застосовували загарбники та прослідкувати за долями приречених, встановити місця злочинів.

Список використаних джерел та літератури

1. Голос Волині - 1943. - 24 лютого, 3 березня, 3 квітня; Українське слово. - 1941. - 3 серпня.
2. Архів Управління Служби безпеки України в Житомирській області (далі - Архів УСБУ в Житомирській області), оф. 56, арк. 19-20.
3. Там само, оф. 3911, арк. 150-153.
4. Там само, оф. 1486, арк. 14.
5. Державний архів Житомирської області, ф. 2636, оп. 1, спр. 83, арк. 51.
6. Архів УСБУ в Житомирській області, оф. 183, арк. 44.
7. Там само, оф. 451, арк. 4.
8. Там само, оф. 3911, арк. 43.
9. Там само, оф. 4008, арк. 30-31.
10. Там само, оф. 700, арк. 192.
11. Там само, оф. 7011, арк. 17.
12. Там само, оф. 7876, арк. 55.
13. Там само, оф. 457, арк. 27.
14. Там само, арк. 28.